

Т. 1. – М., 1982. – С. 179. **17.** Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. – С. 62. **18.** Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. **19.** Исаков В. Б. Там само. **20.** Пилипенко П. Д. Вказ. праця. – С. 103. **21.** Проект Трудового кодексу України № 1108 від 4 грудня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=30947. **22.** Данилюк О. В. Вказ. праця. – С. 63.

УДК 349.3

М. М. ШУМИЛО,
кандидат юридичних наук

ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ ЯК ЧИННИК РЕФОРМУВАННЯ ПЕНСІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

У статті розглядається вплив демографічних процесів на пенсійну систему України. Вказується на те, що демографічні показники є об'єктивними чинниками, які необхідно враховувати при реформуванні пенсійного законодавства. Наведені статистичні дані щодо демографічних процесів, які відбувалися у Західній Європі починаючи з XIV ст. В результаті аналізу соціальних реформ наприкінці XIX сторіччя встановлено, що демографічні зміни стали одним із головних чинників започаткування всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення. Наводяться статистичні дані щодо тривалості життя населення України з 1927 р. до наших днів, а також стан пенсійного законодавства у цей період. Наголошується на тому, що врахування демографічних показників при реформуванні пенсійного законодавства сприяє його дієвості та стабільності.

Ключові слова: демографічні зміни, пенсійна реформа, пенсійне забезпечення, пенсійна система, пенсійний вік.

Шумило М. Н. Демографические изменения как фактор реформирования пенсионной системы Украины

В статье рассматривается влияние демографических процессов на пенсионную систему Украины. Указывается на то, что демографические показатели являются объективными факторами, которые необходимо учитывать при реформировании пенсионного законодательства. Приведены статистические данные относительно демографических процессов, происходящих в Западной Европе начиная с XIV века. В результате анализа социальных реформ в конце XIX века установлено, что демографические изменения стали одним из главных факторов основания общей системы пенсионного обеспечения. Приводятся статистические данные касательно продолжительности жизни населения Украины с 1927 года до наших дней, а также состояние пенсионного законодательства в этот период. Отмечается, что учет демографических показателей при реформировании пенсионного законодательства способствует его эффективности и стабильности.

Ключевые слова: демографические изменения, пенсионная реформа, пенсионное обеспечение, пенсионная система, пенсионный возраст.

Shumylo M.M. Demographic changes as a factor in reforming the pension system of Ukraine

The article examines the influence of demographic processes on the pension system of Ukraine. The author emphasizes that the demographic issues are important and objective factors that must be considered when reforming pension legislation. Statistical data of demographic processes that occurred in Western Europe since the XIV-th century are included. The analysis of the late XIX-th century social reforms suggests that demographic changes have been one of the main factors in establishing comprehensive pension systems. Data of life expectancy in Ukraine in the XX-th and XXI-st century, and the corresponding state pension legislation are analyzed. It is stressed that taking into account demographics when reforming the pension legislation enhances the legislation's effectiveness and stability.

Key words: *demographic changes, pension reform, pension, pension system, retirement age.*

Реформування пенсійної системи України не завершено. Як уже неодноразово наголошувалося, існує ряд актуальних питань, які залишилися поза увагою законодавця у 2010 році. До них варто віднести: доцільність запровадження накопичувальної пенсійної системи, проблема обґрунтованості існування окремих видів спеціального пенсійного забезпечення, дочасного виходу на пенсію, розбалансованості правових норм при регулюванні пенсійних відносин тощо. Однак головне, чого слід прагнути при реформуванні пенсійного законодавства, – це його кодифікація. З огляду на викладене немає жодного сумніву в тому, що пенсійне законодавство найближчим часом зазнає чергових змін. Відомо, що право загалом та особливо соціально спрямовані його галузі є невід’ємною частиною суспільного процесу. Все, що відбувається у суспільстві, згодом неминуче відіб’ється у правовій нормі. Пенсійне законодавство – одна з найдинамічніших галузей законодавства. Враховуючи той факт, що право на пенсію стосується кожного, і рано чи пізно громадянин реалізовуватиме це право, дівість законодавства має бути досягнута шляхом урахування цілого спектру суспільних процесів, що відбуваються. Одним з ключових, об’єктивних факторів, які мають вплив на реформування пенсійного законодавства, є демографічні зміни.

Враховуючи сучасні тенденції у наукових дослідженнях права загалом та права соціального забезпечення зокрема, можна дійти висновку, що дослідження виключно нормативно-правового матеріалу є малопродуктивним, оскільки право – це надбудова. Вважаємо, що для всебічного дослідження правових явищ необхідно використовувати знання інших суспільних наук. Для детального вивчення пенсійного забезпечення такими науками є демографія та соціологія. Демографія вивчає склад і рух людності (населення) та закономірності його розвитку. Соціологія вивчає умови та процеси у суспільстві. Виходячи із цих міркувань, вважаємо за необхідне звернути увагу на ці науки для глибшого розуміння суспільних процесів у соціальній сфері. Крім того, завдяки емпіричним даним демографії можна зробити висновки про життя суспільства, причини розвитку і занепаду держав у минулому.

Як слушно зазначає О. В. Петришин, одним із актуальних напрямів адаптації українського законодавства до викликів сьогодення має стати соціологізація юридичних знань, що передбачає розгляд правової проблематики у ширшому контексті – суспільства загалом, а не лише його державної ор-

ганізації, опосередкованої відносинами виключно щодо формування та реалізації державної влади¹.

Використовуючи методику і знання соціології права, необхідно зрозуміти її предмет. У цьому контексті визначення Д. А. Керімова є найвдалішим: предметом соціології права є реальне буття права, яке взяте в цілому, його співвідношення та взаємодія з природними факторами, напрацювання на цій основі загальних та специфічних особливостей правових об'єктів². Особливої актуальності ці питання набувають при дослідженні пенсійного забезпечення, пенсійних правовідносин, пенсій тощо.

Економічний і суспільний розвиток істотно вплинув на соціальний захист осіб, які повністю або частково втратили працездатність. Одним із визначальних факторів виникнення пенсійного забезпечення є індустріалізація західних держав у XIX ст. і як наслідок – підвищення професійного травмування, а також підвищення рівня та тривалості життя; тобто з'являється велика кількість людей, які не можуть себе утримувати з огляду на часткову (через травми) або повну (через вік) втрату працездатності.

Суспільство довгий час не звертало уваги на проблему старшого покоління, оскільки його просто не було. За даними американського історика Джея Рассела, автора дослідження “Населення в епоху пізньої античності і середньовіччя”, тривалість життя була дуже низькою. Для прикладу, англієць XIV–XV ст. у середньому жив 24,3 року. До XVII ст. тривалість життя в Європі досягла 37,7 років, у XIX ст. – 40 років. Значне зростання тривалості життя було відзначено у 1820-х роках: середньостатистичний європеець жив 37 років. У 1900 р. тривалість життя збільшилася до 46 років. Аналогічні показники демонстрували і країни Азії. Так, в Японії кінця XVIII ст. людина в середньому проживала 32,2 року³. Про тенденцію зменшення смертності і, як наслідок, підвищення тривалості життя йдеться і в доповіді Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна “Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток” на засіданні Комісії по народонаселенню і розвитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р. В ній зазначається, що в період з 1800 р. до 2005 р. тривалість життя виросла із 30 до 67 років, що привело у свою чергу до збільшення населення з 1 млрд. у 1810 р. до 7 млрд. у 2010 р.⁴

Таким чином, держава, щоб зменшити фінансові витрати, змушена була запропонувати правовий механізм, який би дозволив матеріально забезпечити людей, які втратили повністю або частково працездатність, і в результаті зменшити фінансове навантаження на державний бюджет.

Вдалим прикладом впливу соціально-економічних процесів (підвищення рівня тривалості життя та пролетаризація суспільства) на розвиток пенсійного забезпечення були «соціальні реформи» кінця XIX ст., які здійснив уряд Німецької імперії під керівництвом першого рейхс-канцлера Отто Едуарда Лопольда фон Бісмарка-Шьонгаузена (1815–1898). Однією з головних причин проведення соціальної реформи в імперії було недопущення соціального невдоволення («соціалістичного руху»). Саме О. Бісмарком було введено систему загальнообов'язкового соціального страхування для працівників промисловості, яка охоплювала забезпечення у зв'язку з хворобою: Закон про медичне страхування (1883 р.), Закон про страхування від нещасних випадків на вироб-

ництві (1884 р.), Закон про пенсійне страхування за віком та у зв'язку з втраченою працездатністю (1889 р.). Внески в лікарняні каси та страхові фонди (пробрази сучасних фондів соціального страхування) робили роботодавці і працівники. Позитивні результати функціонування німецької системи страхування чітко окреслилися вже після першого десятиріччя її існування.

Епоха індустріалізації зумовила зсув і в демографічному розвитку. Так, населення Німецької імперії збільшилося з 41,6 млн. у 1873 р. до 52 млн. у 1895 р. Зростання промисловості форсувало процес урбанізації. Так, якщо в 1871 р. у містах проживало 4,8 % населення, то у 1910 – вже 21,3 %. Змінювалася і соціальна структура суспільства. На кінець XIX ст. 67,5 % населення Німеччини становив робітничий клас. Кількість робітників у всіх секторах економіки сягнула у 1882 р. 10,7 млн.⁵, в 1895 р. – 12,8 млн.⁶. Крім того, не можна ігнорувати гендерний фактор: у цей період жінки починають працювати, тобто приєднуватися до робітничого класу. Частка жінок, зайнятих у переробній промисловості, за 1875–1907 рр. зросла з 16,3 до 17,8 %, у сфері послуг – з 21,7 до 38,1 %⁷. Не можна також не враховувати аграрну революцію, в результаті якої частина сільського населення, яка не змогла ні зберегти свої господарства, ні стати орендарями, перетворювалася у вільну найману силу з перспективою або стати безземельними сільськогосподарськими робітниками, або відірватися від землі й мігрувати в міста в пошуках роботи в несільськогосподарському секторі економіки. Загалом з 1880 по 1914 р. 60 млн. європейців переселилися з сіл до міст. Це привело до того, що в них стала концентруватися значна частина населення: 1910 р. в Англії – 75 %, в Німеччині – 49 %, у Франції – 39 %⁸.

Такого роду зміни в соціальній структурі суспільства спричинили соціальні реформи і в інших країнах Європи. Звичайно, пенсійне забезпечення за віком було одним із важливих питань цих реформ. «The Economist» наголошує на такому факті: коли О. Бісмарк 1889 р. запровадив державні пенсії за віком особам, які досягли 70 років, то середня тривалість життя була 45 років. Коли 1908 р. у Великобританії стали виплачувати пенсію за віком (70 років і старше), більшість британців доживала лише до 50 років. У США 1935 р. створено систему державних пенсій; пенсійний вік був встановлений на рівні 65 років. Середня тривалість життя тоді була 62 роки, а загальний обсяг пенсій дорівнював усього 0,2 % ВВП країни⁹.

В. Д. Роїк зазначає: зниження смертності і зменшення ризику передчасної смерті, з одного боку, зумовило необхідність вибудувати довгострокові стратегії занятості, розробляти та здійснювати державні програми регулювання ринку праці, з іншого – змусило громадян та уряди передових країн задуматися про джерела доходів населення після закінчення періоду трудової діяльності. Вчений наводить цікаві дані: у середньовіччі старість була надзвичайно рідкісним явищем: майже до XVII ст. тільки 1 % людей досягав 65-річного віку. На початку XIX ст. цей показник виріс до 4 %. Нині, за оцінками демографів, близько 70 % населення Західної Європи проживуть більше 65 років, а 30–40 % – понад 80. Враховуючи такі тенденції, вчений пропонує використовувати можливість «економіки престарілого населення»¹⁰.

Таблиця 1

Рік	Чол.	Жінки	Рік	Чол.	Жінки	Рік	Чол.	Жінки
1927	43,3	46,8	1938	47,9	52,7	1949	56,8	64,6
1928	44,6	48,7	1939	47,7	52,5	1950	59,0	66,3
1929	42,8	46,7	1940	13,6	36,3	1951	59,0	66,6
1930	42,5	46,9	1941	13,7	25,4	1952	59,9	66,2
1931	43,5	47,9	1942	15,9	20,6	1953	60,7	66,8
1932	34,5	39,4	1943	18,4	39,5	1954	61,7	67,4
1933	7,3	10,8	1944	26,9	44,2	1955	63,5	69,3
1934	37,5	42,0	1945	51,2	59,4	1956	64,4	70,2
1935	46,4	52,8	1946	40,3	50,2	1957	64,4	70,3
1936	47,6	53,0	1947	53,8	62,0	1958	66,2	72,0
1937	46,2	51,9	1948	53,8	62,0	1959	65,2	71,1

Щодо демографічної ситуації на території України в першій половині ХХ ст., то варто навести такі статистичні дані. У 1927–1931 рр., незважаючи на незначні коливання, очікувана тривалість життя при народженні була відносно стабільною і підвищилась. Цей період стабільності було перервано різким 9-річним зниженням тривалості життя в 1932 р. і подальшим падінням у 1933 р. Не можна оминати увагою і наслідки Голодомору 1932–33 років та Другої світової війни: тривалість життя у ці періоди різко зменшилась (див. таблицю 1). Пенсійний вік залишався незмінним (60 років для чоловіків та 55 років для жінок) – так виглядала соціальна держава радянського зразка¹¹.

У межах СРСР частка населення старшого за 60 років у 1920 р. становила 6,2 %, у 1925 р. – 5,9 %, а в 1930 р., на момент запровадження пенсії за віком, знизилася до 5,8 % від загального числа населення¹²; для більшої частини населення цей вид пенсії залишався малодоступним.

Тривалість життя в Україні у другій половині ХХ ст. і до 2010 року відображено в таблиці 2 (за даними Департаменту економіки і соціальних справ ООН)¹³.

До 1 жовтня 2011 р. в Україні пенсійний вік становив 60 років для чоловіків і 55 – для жінок. Він не переглядався з 1928 р., тобто проіснував понад 83 роки, тоді як країни Західної Європи поступово його піднімали. Таким чином, Україна разом з Білорусією, Росією та Узбекистаном мали найнижчий пенсійний вік серед країн-учасниць СНД, не кажучи вже про країни Європейського Союзу. Так, в Азербайджані, Молдові та Туркменістані пенсійний вік становить 62 роки для чоловіків і 57 – для жінок, у Вірменії в 2003 р. він досяг 63 років для обох статей, у Казахстані та Киргизстані – 63 роки для чо-

Таблиця 2

Роки	1950-1955	1955-1960	1960-1965	1965-1970	1970-1975	1975-1980	1980-1985	1985-1990	1990-1995	1995-2000	2000-2005	2005-2010
Чол.	61,3	65,4	67,4	67,1	65,3	64,2	64,4	66,0	63,6	61,9	61,9	61,7
Жін.	69,7	72,1	73,8	74,4	74,0	73,7	73,9	74,5	73,6	72,9	73,4	73,5

ловіків та 58 років для жінок. І це при тому, що середня тривалість життя у країнах СНД залишається невисокою. Так, тільки у Вірменії та Азербайджані вона перевищує 70 років, у Білорусі – 68,5 року, у Казахстані – 66 років, у Киргизстані, Молдові, Таджикистані – 68 років, у Туркменистані, Узбекистані – 67 років, у Росії середня тривалість життя чоловіків – 58 років¹⁴. В Україні середній вік життя чоловіків дорівнює 62 рокам. Однак середня очікувана тривалість життя чоловіків, які досягли 60-річного віку, становить 74,5 року. При цьому частка осіб віком понад 60 років у 2010 р. становила 20,9 %, що є одним з найвищих показників у світі¹⁵. Для порівняння: середня тривалість життя українських жінок – 74 роки. Середня очікувана тривалість життя жінок, які досягли 55-річного віку, – 79 років. Отже, середньостатистична українська пенсіонерка має шанс отримувати пенсію протягом 24 років – період, рекордний порівняно з усіма розвиненими країнами світу¹⁶. Провідний науковий співробітник Інституту демографії і соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України Л. Г. Ткаченко зазначає, що в Україні очікувана тривалість життя для новонароджених дівчаток становить 75,5 року. Але в жінок, які дожили до 60 років, попереду ще понад 20 років, тобто загальна тривалість їхнього життя сягатиме в середньому 80,3 року. При цьому ймовірність для новонароджених дівчаток дожити до 60 років становить 87,1 %. Для чоловіків відповідні показники значно нижчі, але й вони в переважній більшості доживають до 60-річного віку, а «пенсійний» період життя в них становить у середньому 15,2 року¹⁷. У контексті сказаного та для порівняльної характеристики варто навести показники середньоочікуваної тривалості життя у віці виходу на пенсію в Україні у різних роках (див. таблицю 3)¹⁸.

Нині в Європі середня тривалість життя становить 79 років. Так, у Німеччині та Великобританії (пенсійний вік 67 років) тривалість життя – понад 79 років, у Франції (пенсійний вік 62 роки) – понад 80,5 року, в Італії (пенсійний вік 65 із подальшим збільшенням до 68 років) – 80,2 року, в Іспанії

Таблиця 3

Роки	Жінки у віці 55 років	Чоловіки у віці 60 років
1930	20,0	14,9
1959	24,2	16,7
1989	24,1	15,7
2009	24,0	14,8

(пенсійний вік 65 років зі збільшенням до 67) – 80 років. Отже, в середньому європейці на пенсії перебувають 12–13 років¹⁹.

Відповідно до Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.) (Україною вона не ратифікована) нормальним пенсійним віком вважається однаковий для чоловіків та жінок вік – 65 років. Національним законодавством може встановлюватися і вищий вік з урахуванням середньої тривалості життя і економічного становища країни²⁰. Схожі положення містяться і в частині 5 («Пенсія за віком») Європейського кодексу соціального забезпечення (переглянутого) (ETS № 139) від 6 листопада 1990 р., м. Рим²¹. Так, у статті 26 йдеться про те, що обставиною, за якої надається пенсія, є період життя після досягнення визначеного віку. Вік не повинен перевищувати 65 років, якщо відповідним демографічним, економічним та соціальним критерієм не буде обґрунтовано вищий пенсійний вік. Цікаво, що в Європейському кодексі соціального забезпечення у редакції 1964 р.²² ця норма була прописана більш детально і визначала критерії, за яких можливе підняття пенсійного віку. Так, у статті 26 зазначалося, що визначений вік не перевищує 65 років або такого більш похилого віку, коли кількість мешканців, які досягли цього віку, становить не менше 10 % кількості мешканців, які не досягли цього віку, але яким більше 15 років. На нашу думку, такий підхід є вірним і може бути об'єктивним показником при розгляді питання про підвищення пенсійного віку.

Згідно з даними Державного комітету статистики України станом на 1 жовтня 2012 р., населення України становить 45 559 235 чол.²³. Згідно зі Звітом Пенсійного фонду України про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на 1 жовтня 2012 р. (форма 5-ПФ) в Україні проживає 13 630 033 пенсіонерів²⁴, тобто 29,91 % від усього населення, або 23 % від працездатного населення. Найбільше пенсіонерів проживає у Донецькій області (1 429 095 чол.) та Дніпропетровській області (1 033 394 чол.). Станом на 1 жовтня 2012 р. пенсію за віком отримують 10 537 839 чол., по інвалідності – 1 500 118 чол., у зв'язку з втратою годувальника – 775 515 чол., за вислугу років – 678 872 чол., соціальні пенсії – 136 345 чол., довічне утримання суддів – 1 344 чол. При цьому пенсії нижче прожиткового мінімуму отримують 130 951 чол., у розмірі прожиткового мінімуму – 114 338 чол., вище прожиткового мінімуму – 13 384 744 чол. Продовжують працювати після виходу на пенсію 3 037 412 чол.

1 жовтня 2011 р. набрав чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 р. № 3668²⁵, яким внесено зміни до 22 чинних законів, які тією чи іншою мірою регулюють пенсійні відносини в державі. Наприклад, були внесені зміни до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., № 1058²⁶, якою визначався пенсійний вік. Таким чином, особи обох статей (для жінок пенсійний вік поступово збільшуватиметься) мають право на призначення пенсії за віком після досягнення 60 років і за наявності страхового стажу не менше 15 років. Вважаємо, що цей крок законодавця вже давно назрів і був виправданим.

Як зазначає В. Д. Роїк, пенсійна реформа має бути соціально прийнятною (на основі широкого суспільного консенсусу), економічно обґрунтованою, а також враховувати реалії демографічного становища і ринку праці²⁷.

Безумовно, наведені демографічні процеси, що відбуваються в суспільстві, сьогодні впливають на пенсійну систему країн. Можна вказати й на те, що вони відіграли вирішальну роль у становленні загальної, всеохоплюючої системи пенсійного забезпечення, сприяли і прискорили проведення соціальних реформ в Європі кінця XIX початку XX ст. Але не можна ігнорувати і той факт, що сам економіко-правовий інструмент пенсійного забезпечення був відомий раніше (щоправда, він не мав загального характеру).

Резюмуючи викладене, варто навести думку Л. Г. Ткаченко, що старіння населення є одним із головних глобальних трендів демографічного розвитку в нинішньому сторіччі. Будучи результатом переходу до сучасного типу відтворення населення, для якого характерні регульована народжуваність і зростаюча тривалість життя, старіння населення саме по собі не слід розцінювати як негативний процес. Водночас прогресуюче старіння є серйозним викликом для сучасного суспільства і вимагає реформування економічних, соціальних, політичних структур. Особливо гострою є потреба здійснення пенсійної реформи. Саме внаслідок того, що старіння населення має об'єктивний, довгостроковий і глобальний характер, у зарубіжній практиці пенсійних реформ дедалі більшого поширення набувають заходи стимулювання пізнішого виходу на пенсію, насамперед у результаті підвищення пенсійного віку²⁸.

Враховуючи зазначене, варто погодитися з думкою Е. М. Лібанової, що заходи пенсійної реформи необхідно планувати на основі принципу соціально-демографічних поколінь – саме такий підхід дає змогу розробити збалансований пакет реформувань для різних категорій населення залежно від обсягу пенсійних прав, які вони вже здобули на момент реформування чи можуть здобути у перспективі, а також встановити рівновагу між їх пенсійними правами та обов'язками²⁹.

Враховуючи вищевикладене, можна резюмувати, що демографічні зміни є істотним чинником реформування пенсійного законодавства у контексті підвищення пенсійного віку. Цей об'єктивний показник є дороговказом для авторів пенсійних реформ. Крім того, проблема демографічних криз сьогодні набула глобальних масштабів, що неминуче призведе до підняття пенсійного віку. Україна не залишається осторонь цих процесів, що зумовило поступове підняття пенсійного віку для жінок до 60 років, а для окремих категорій працівників – до 62 років для чоловіків.

1. *Петришин О. В.* Проблема соціалізації юридичних знань // Юридична наука: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали Міжнар. наук. конф. До 60-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 1949–2009 / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2009. – С. 17–25. 2. *Керимов Д. А.* Методологія права: Предмет, функції, проблеми філософії права. – 5-е изд. – М.: СГУ, 2009. – С. 40. 3. *Джей Рассел (J. C. Russell)* Социальная помощь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krotov.info/spravki/essays/16_p/pomosch_soz.html. 4. Доповідь Генерального секретаря ООН

Пан Гі Муна «Охорона здоров'я, захворюваність, смертність і розвиток» на засіданні Комісії по народонаселенню і розвитку Економічної і Соціальної Ради ООН 12–16 квітня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/222/26/PDF/N1022226.pdf?OpenElement>. **5.** История Германии: учеб. пособие: в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактонова. – М.: КДУ, 2008. – Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века / отв. ред. Ю. В. Галактонов. – С. 24. **6.** Там само. – С. 27. **7.** Там само. – С. 28. **8.** *Чикалова И. Р.* У истоков социальной политики государств Западной Европы // Журнал исследований социальной политики. – 2006. – Т. 4, № 4. – С. 501–525. **9.** The end of retirement. Demography means virtually all of us will have to work longer. That need not be a bad thing [Електронний ресурс] // The Economist. Jun 25th 2009. – Режим доступу: <http://www.economist.com/node/13900145>. **10.** *Роик В. Д.* Второй демографический переход — важнейший вызов для пенсионного страхования и социальной политики государств в XXI в. [Електронний ресурс] // Человек и труд. – 2011. – № 1. – Режим доступу: <http://chelt.ru/new/?p=808>. **11.** *Вален Я., Месле Ф., Адамец С., Пирожков С.* Нова оцінка втрат населення протягом криз 1930-х та 1940-х років // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – № 5. – С. 7–29. **12.** Пенсионная реформа в России: причины, содержание, прогнозы / под ред. М. Э. Дмитриева и Д. Я. Травина. – СПб.: Норма, 1998. – С. 45. **13.** United Nations Department of Economic and Social Affairs. The 2010 Revision of the World Population Prospects [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esa.un.org/wpp/index.htm>. **14.** *Макульская Е. Е.* Право социального обеспечения: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2011. – С. 192. **15.** *Болотіна Н. Б.* Право людини на соціальний захист в Україні. – К.: Знання, 2010. – С. 56. **16.** *Федоренко А.* Сім міфів пенсійної реформ [Електронний ресурс] // News finance ua: електрон. журнал. – 2011. – 24 березня. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2011/03/24/232392>. **17.** *Ткаченко Л. Г.* Демографічні маркери пенсійного віку [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 10 серпня. – № 27. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/demografichni_markeri_pensijnogo_viku-106798.html. **18.** Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації: монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – С. 35. **19.** *Тимчук Д.* «Самая гуманная в Европе»: миф о пенсионной реформе [Електронний ресурс] // Флот 2017: електрон. журнал. – 2011. – 18 липня. – Режим доступу: <http://www.flot2017.com/item/editorial/40202>. **20.** Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.safework.ru/safework?hdoc&nd=808000004&start=80>. **21.** Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий) у ред. від 06.11.1990 р. м. Рим (ETS № 139) // Акти європейського права із соціальних питань / заг. ред. В. М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2005. – С. 273. **22.** Європейський кодекс соціального забезпечення у ред. від 16.04.1964 р. Страсбург (ETS № 48) // Там само. – С. 55. **23.** Державний комітет статистики України: Чисельність населення на 1 жовтня 2012 року та середня чисельність за січень-вересень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. **24.** Звіт про розподіл пенсіонерів за розмірами призначених місячних пенсій на 1 жовтня 2012 р. (Форма 5-ПФ). **25.** «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи»: Закон України від 8.07.2011 р. № 3668 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 71. **26.** «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»: Закон України від 9.07.2003 р., № 1058 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1058-15&p=1318515516057464>. **27.** *Роик В. Д.* Пенсионная система России: вызовы XXI века и пути модернизации. – СПб.: Питер, 2012. – С. 75. **28.** *Ткаченко Л. Г.* – Вказ. праця. **29.** Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації. – С. 257.